

Nové naratologické pohledy na českou prózu 19. století¹

Naratologie je nesporně literárněvědnou disciplínou, která se v posledních dekádách intenzivně rozvíjí;² od naratologie klasické, vázané na strukturalistické paradigma, k současné pluralitní naratologii „postklasické“, zahrnující už i specializované podobory jako psychonaratologie aj. Zhruba od počátku 21. století (mj. z podnětu známé naratoložky Moniky Fludernikové) se badatelé věnují i naratologii diachronní s vědomím, že některé naratologické kategorie nejsou vhodné pro zkoumání narativů středověkých, ale někdy ani pro zkoumání narativů 19. století. Současný Ústav pro českou literaturu AV ČR má to štěstí, že v něm působí řada literárních teoretiků a historiků schopných vytvořit konzistentní a výkonný naratologický tým; ten se pod vedením Alice Jedličkové zaměřil na důkladné prozkoumání mimořádně velkého množství českých próz ze 30.–80. let 19. století. Monografie³, kterou se práce této skupiny završila, nese stopy soustředěného a koordinovaného společného úsilí členů týmu; ale zároveň – v souladu s povahou děl vybraných k analýze – prozrazuje, že jednotliví badatelé měli dostatek prostoru k volbě osobitých témat a postupů.

Členové týmu měli na co navazovat – a jejich erudice i orientace v literatuře oboru je obdivuhodná; dokazuje to obsáhlý soupis sekundární i „další“ (přímo necitované) literatury. Nejčastěji a průběžně se v jednotlivých kapitolách odkazuje na práce osobností jako G. Genette, S. Chatman, J. Phelan, S. Rimmon-Kenanová, W. Schmid; ale také na díla protagonistů české teorie vyprávění, teorie literatury či historie literatury 19. století, zejména Jaroslavy Janáčkové a Lubomíra Doležela, jimž je nová monogra-

¹ Text vznikl s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

² Uveďme tu z českého prostředí aspoň publikaci P. A. Bílka, J. Hrabala a T. Kubíčka (2013).

³ Alice Jedličková a kol., *Narativní způsoby v české próze 19. století*, Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR a Univerzita Karlova – Nakladatelství Karolinum, 2022. 542 s. ISBN 978-80-7658-055-8 a 978-80-246-5453-9.

fie dedikována. Hojně citováno je monumentální dílo D. Hodrové (2001), a všichni členové týmu mohou navazovat i na své vlastní badatelské a publikační výsledky.

Hned na začátku se možná hodí předznamenat, že objem analyzovaného materiálu je skutečně impozantní, a to i co do počtu zastoupených prozaiků. Jakkoli problematické jsou veškeré úvahy o „kánonu“, někteří z vybraných autorů do něj bezesporu patří a zná je (snad ještě pořad) každý absolvent českých škol: K. H. Mácha, J. K. Tyl, B. Němcová, V. Hálek, J. Neruda, J. Arbes, K. Světlá, A. Jirásek; další možná už s otazníkem (V. K. Klicpera, K. Sabina nebo M. D. Rettigová nevstoupili do povědomí českého národa svými prózami, ale žánrově odlišnými texty). Pak je tu rozsáhlý okruh jmen, s nimiž se setkali při svém studiu bohemisté (jak mohu potvrdit z vlastní zkušenosti): J. Linda, J. J. Marek, F. J. Rubeš, J. J. Kolár, S. Podlipská, G. Pflieger Moravský, J. Holeček, možná i S. Heller, F. Herites, L. Hansmann nebo F. Pravda; a určité plodní autoři historických nebo historizujících próz, kterým je v monografii věnována velká pozornost: P. Chocholoušek, V. Beneš Třebízský, A. V. Šmilovský. Členové týmu ale sáhli i k prózám autorů, se kterými se nejspíše nesetkali ani (odlišně specializovaní) bohemisté: Marie Antonie, V. Kosmák, F. Stránecká, F. Adamec, B. Havlasa, F. B. Trojan, A. A. Švihlík, F. K. Krouský, B. Janda Cidlinský, O. Jedlička...

Prostřednictvím detailní analýzy vybraných textů a jejich srovnáváním sledují autoři jednotlivých kapitol i vývojovou linii české prózy v průběhu 19. století, utvářenou mj. rozdílnými akcenty na příběh a vyprávění (srov. S. Chatman, 2008, *Příběh a diskurz*), na způsob narativní a deskriptivní, na reprezentaci a interpretaci, na různé vypravěčské strategie i typy kompozice narativního textu, na prvky stabilizující i inovativní. Velká pozornost je věnována různým žánrům (a subžánrům): doba přála hlavně prózám historickým a historizujícím, postupně směřovala k prózám společenským/sociálním, autoři se ale nevyhýbají ani zábavnému čtení, humoristice, prózám „mravoličným“, lidovýchovným apod. Nutné žánrové omezení vyloučilo veršovanou epiku a pouze na okraji ponechalo žánry jako pohádky, pověsti, memoáry nebo cestopisy.

Po *Krátkém úvodu do diachronní poetiky vyprávění* od A. Jedličkové a M. Charypara následuje osm kapitol od jednotlivých členů týmu: kapitol tematicky vyhraněných, ale propojených zvolenými centrálními koncepty; na skutečnou týmovou práci a plodný dialog mezi autory ukazuje i vydatné vzájemné proodkazování. O jednotlivých kapitolách se zde mohu zmínit jen stručně; a protože autoři zdůrazňují svůj textocentrický přístup, blízký přirozeně i jazykovědcům, zkusím se tu a tam zaměřit na to, co může být v nové publikaci zajímavé i pro lingvisty.

Jiří Koten nazval svůj příspěvek do monografie *Autorita vypravěče a její role v utváření dobových žánrů. Mezi Pravdou a Prášílem*. Rozevírá před čtenářem pestrou škálu vypravěčských postojů. V celé knize je v popředí vypravěč rétorický (jeho

hlas se projevuje manipulací narativního diskurzu, často vstupuje do rozpravy se čtenářem); tohoto vypravěče Koten dále specifikuje např. jako vypravěče historika, psychologa, pozorovatele (očitého svědka), reportéra, moralistu (kazatele), paradigma (nositele tradičních, zvláště křesťanských hodnot), ironika, humoristu (parodika, satirika), vypravěče básníka nebo barda... V souvislosti s těmito postoji autor sleduje způsoby a prostředky budování autority vypravěče. Autoritativní nadosobní vypravěč je příznačný pro některé lidovýchovné povídky F. Pravdy. Prototypem barda je vypravěč v Lindově próze *Záře nad pohanstvím* (uplatňující při evokaci minulosti patetickou, exaltovanou rétoriku). Postoj básníka je připsán vypravěči próz K. H. Máchy (*Křivoklad*), jež se vyznačují estetickými kvalitami, obrazným vyjadřováním, vizuální i akustickou sugestivností. Od těchto postojů se vývoj ubírá spíše k vypravěči historikovi (užívajícímu autentifikační, legitimizační strategie – např. poukazy k reálnému místu děje, k reálným historickým pramenům). Kromě historických znalostí může vypravěč zapojovat do příběhu i poznatky národopisné (prózy B. Němcové, K. Světlé). Odklon od historismu a od autoritativního vypravěče pak vede hlavně k vypravěči pozorovateli (Prášil v Rubešově próze *Pan amanuensis na venku*) a psychologovi zobrazujícímu vnitřní pochody postav (např. u J. Nerudy). Reportážní postupy zachycuje J. Koten v prózách J. Arbesa. U řady prozaiků ovšem dochází ke kombinaci několika narativních postojů – např. u A. V. Šmilovského nebo u G. Pflögera Moravského je to postoj historika, psychologa, vlasteneckého vychovatele a vypravěče zábavného.

Pavel Šidák ve své kapitole *Vypravěčský komentář: poučovat, přesvědčovat, vychovávat* navazuje na nedávno vydanou publikaci J. Kotena *Poetika narativního komentáře. Rétorický vypravěč v české literatuře* (Koten, 2020). Lingvistu může u obou autorů upoutat pojetí narativního komentáře jako řečového aktu (ve fikčním textu vložený řečový akt s funkcí výkladu nebo hodnocení); ostatně předchází kniha J. Kotena nese výmluvný název *Jak se fikce dělá slovy* (Koten, 2013). Šidák rozlišuje komentáře k příběhu (poučné, vysvětlující), komentáře ke světu (apelativní, persvazivní, výchovné, moralistní; zobecňující a hodnotící, např. prostřednictvím figury „dříve a nyní“) a metanarativní komentáře k samotnému vyprávění. Tyto komentáře náleží do interpretační dimenze narativního diskurzu a výrazně se podílejí na rozvíjení komunikace se čtenářem. Jak to známe z textové lingvistiky, uplatňují se zde orientátory (naznačují odbočky v textu, změny tématu apod.), instrukce adresované čtenáři (někdy i intertextové povahy), předjímání čtenářských reakcí, až fingovaný dialog se čtenářem: čtenář je různě modelován, explicitně osloven, zahrnován do určitého společenství, objevuje se i simulace orality, bezprostředního mluveného projevu. Komentáře mohou mít různý rozsah a v textu bývají různě situovány; autor ukazuje, jak fungují v prózách lidovýchovných, historických, společenských či humoristických a jak od moralistních či naučných komentářů k příběhu nebo ke světu

vývoj směřuje spíše k metanarativním komentářům (ať už autentifikačním, nebo antiiluzivním).

Robert Změlík je autorem kapitoly *Percepční a kognitivní perspektiva. Od vědění k vnímání a úsudkům*. Percepční perspektiva je založena na smyslovém vnímání vypravěče, na jeho zvukových a vizuálních (ev. i olfaktorických) vjemech, na jeho zážitcích a zkušenostech, které může sdílet se čtenářem. Kognitivní perspektiva se pak uplatňuje v procesu porozumění příběhu (událostem, dějům, postavám). Oba typy perspektivy mohou být vyjadřovány v řeči vypravěče nebo postav a bývají signalizovány prostřednictvím sloves vnímání, cítění, myšlení aj.; jejich uplatňování autor označuje jako „psychologický mimetismus“, který je podstatnou složkou narativního diskurzu. Z tohoto hlediska pak Změlík srovnává Nerudovy arabesky a Arbesova romaneta: u Nerudova zvědavého vypravěče jde o racionální vnímání a smyslovou evokaci prostředí, o soulad obou perspektiv, zatímco u Arbesa o přechod mezi empirickým věděním a smyslovými klamy, halucinacemi postavy, jež se podílejí na evokaci tajemné atmosféry mysteriózního příběhu, na znejistění zobrazovaných událostí. Perspektivy se mohou dostávat do funkční korelace, ale také do vzájemné konkurence. U obou prozaiků lze ale konstatovat „přesun postoje vypravěče od autoritativní reprezentace k experienciálnímu zprostředkování“.

Autorka další kapitoly (*Řeč postav: proklamace a komunikace*) Alice Jedličková se úspěšně snaží korigovat přesvědčení L. Doležela, že teprve v modernistickém narativu dochází k rozmyšlení hranic mezi řečí vypravěče a řečí postav, a to především prostřednictvím polopřímé řeči. Při sledování vztahu mezi řečí vypravěče a postav se zaměřuje na míru stylizace bezprostředního orálního vyprávění, na využívání prostředků běžně mluveného jazyka. (V této souvislosti se problematizuje koncept „lidovosti“, „lidové mluvy“.) V historických a historizujících prózách se dlouho uplatňuje nadřazený, až manipulativní vypravěč; nedochází tu k mimetické reprezentaci řeči postav, „postavy spíše řeční, než komunikují“. Během sledovaného období se ale postupně přechází od vypravěčova zprostředkování k předvádění postav a jejich „řeči v akci“; ustupují vypravěčské komentáře, „příběh se vypráví i interpretuje sám“. Dialogy postav se např. u Sabiny nebo Jiráska blíží zkratkovitosti reálných dialogů, objevují se příznačné prvky běžně mluvenosti jako opakování, přerývanost, vybočení z vazby aj., využíváno je nářečí. Postavy rozmlouvají mezi sebou, nejsou už využívány k hlásání idejí.

V tomto rámci si autorka jako ústřední, osobité téma zvolila stylizaci dětské řeči v prózách 19. století a rozhodla se zkoumat, nakolik je řeč dětí zobrazována mimeticky a nakolik jako řeč „malých dospělých“. U J. Nerudy (*Jak to přišlo...*) i V. Hála (*Na statku a v chaloupce*) se projevuje zájem o psychologickou svébytnost dětských postav i o živou dětskou řeč, ale stále do značné míry pod kontrolou vypravěče. Nejvíce Jedličková oceňuje B. Němcovou: v Babičce je uplatněn jazykový mimetismus,

řeč dětí se vyznačuje performativitou (je propojena s jednáním) a blíží se běžné mluvě (včetně naznačení zvukových kvalit). Odráží psychologii dětí, které se svou aktivní recepcí zapojují také do vložených vyprávění. I na zapojení dětí do dobové literární komunikace tedy autorka přesvědčivě ukazuje obrat od vypravěčské interpretace k reprezentaci, od diegeze k mimezi jako součásti procesu „epické emancipace“.

Následující dvě kapitoly představují dva různé pohledy na kompozici sledovaných próz. Kateřina Piorecká uplatňuje perspektivu časovou v textu s názvem *Čas dějin a čas fikce. Temporalita a výstavba vyprávění v historizující próze*. Autorka sleduje hlavně vývoj od próz historizujících k historickým. U próz historizujících vytvářejí dějiny spíše vnějškovou kulisu, důležitá je zábavnost a dobrodružný děj, události zprostředkované čtenáři do značné míry v dialogu postav. Uplatňuje se ale i rétorický vypravěč, jehož funkci autorka zajímavě zdůvodňuje: prózy nezřídka vycházely na pokračování a vypravěč pomáhal vytvářet návaznosti, poskytoval vysvětlení, komentáře, shrnutí. Zápletky bývají schematicky postaveny na bipolárním ideovém konfliktu (křesťanství vs. pohanství, Češi vs. Němci apod.). Důležitou úlohu mají i retrospektivní pasáže (analepsy), umožňující např. odhalení „zakuklených“ postav. Jako další principy výstavby sledovaných textů uvádí Piorecká elipsy (mj. ve fragmentárních textech K. H. Máchy), nebo střídání epického préterita a historického préteritu. S blízcím se koncem 19. století pak vystupují do popředí prózy historické, v nichž už historické události netvoří vnější kulisu, ale jsou hrdiny prožívány; i zde probíhá „epická emancipace“. Analýze jsou v této kapitole podrobeny texty J. Lindy, J. J. Kolára, K. H. Máchy, K. Sabiny ad.; posléze pak prózy A. Jirásky (*Skaláci, Psohlavci*), kde autorka konstatuje i rozestření času do prostoru (např. s pomocí paralelních dějů) a střídání fikčního vyprávění s citacemi či parafrázemi historických pramenů.

Michal Charypar v kapitole *Zápletky a kompoziční strategie* zkoumá kompozici vyprávění prostřednictvím zápletek a zápletkových schémat. Rozlišuje zápletku semknutou (soustředěnou k vyřešení ústředního konfliktu; příkladem jsou Máchovy prózy *Křivoklad* a *Cikáni*, Tylův *Poslední Čech* nebo Němcová *Karla*) a zápletku rozvolněnou (vnější dějové efekty jsou potlačeny, děj je převeden např. do myšlení nebo řeči postav (Němcová: *Dobry člověk*; Neruda: *Jak si pan Vorel nakouřil pěnovku*). Dále se autor zabývá kompozičními technikami (jako je použití průběžného motivu nebo vloženého vyprávění), typy postav (statické nebo dynamické) a jejich účasti na ději; ustálené kombinace postav (rodič – potomek, učitel – žák, milostný pár aj.) nazývá autor syntagmaty. Z vývojových proměn autor konstatuje, že se do „morfologie milostné zápletky“ ve sledovaném období promítala postupná názorová liberalizace české společnosti, odbourávání některých morálních a společenských tabu. Mezi vyhraněnými typy zápletek uvádí Charypar např. „příběh pomsty“, rozdílně ztvárňovaný v romantické historizující próze, v próze sociální a v žánru humoresky.

Textovým typem popisu (deskripce) se A. Jedličková a S. Fedrová zabývají dlouhodobě (srov. Jedličková 2016; Fedrová, Jedličková 2016). Stanislava Fedrová do monografie přispěla kapitolou *Popis: jedinečná reprezentace ve stínu kulturních schémat*. Sleduje v ní hlavně složité vztahy vyprávění a popisu, a dále vliv dobových kulturních schémat, sociálních norem i literárních konvencí na prozaické popisy, obohacované někdy i o intertextové odkazy. Klíčovým tématem je vztah typizace a individualizace; typizace popisů je předvedena např. na popisech ženské krásy, založených na konvenčním inventáři atributů. Deskripce je provázána s typy postav, podílí se na formování jejich konstelací a vztahů. Velkou pozornost věnuje autorka tomu, jak je ve sledovaných prózách spojován zevnějšek postav s jejich vlastnostmi (i pod vlivem některých dobových teorií, pokroků psychiatrie apod.); zde uplatňuje koncepty fyziognomického usuzování (ze zevnějšku na povahu) a fyziologického pozorování (v textech J. Nerudy, J. Arbesa). V dílech A. Jirásky nebo K. V. Raise pak vývoj směřuje k převaze reprezentační složky popisu nad interpretací.

Komparatista Z. Hrbata se zaměřil na incipity a explicity historických próz v kontextu evropského románu – z romanopisců 19. století odkazuje např. k W. Scottovi, V. Hugovi, H. de Balzacovi, A. Dumasovi, J. F. Cooperovi, H. Sienkiewiczovi a dalším. Incipit jako textová jednotka může mít různý rozsah, nezřídka tu vypravěč navazuje kontakt se čtenářem. Autor předvádí bohatý repertoár incipitů a jejich skladebných komponentů, jako je čas, místo, uvedení do děje, vstup hrdiny na scénu, přírodní jevy, odkazy k pověstem nebo legendám. Incipity českých prozaiků 19. století obsahují i historické exkurzy, didakticko-moralistní komentáře vypravěče, vlastnečnou didaxi, někdy se nevyhnují patetickým, elegickým, sentimentálním klišé. Představeny jsou i klamavé (odkládané) incipity, „začátky začátků“ a způsoby propojení incipitu a explicitu.

Po zmíněných osmi kapitolách následuje shrnující text vedoucí týmu Alice Jedličkové *Závěry průzkumu*; autorka v něm shrnuje nejzávažnější poznatky, kterých se celá skupina při řešení grantového projektu i psaní a redigování knihy dobrala (řada z nich tu byla aspoň naznačena). Při četbě tohoto shrnutí si lze uvědomit výraznou – a jistě nezbytnou – komunikační orientaci celého výzkumu i psaní o něm: mluví se např. o uchopení narativu jako komunikátu, který zahrnuje několik komunikačních domén, o vysoké míře komunikativnosti vyprávění, o vztahu mezi komunikační pozicí vypravěče a adresáta vyprávění, o komunikačním větvení řeči postav, pozornost je věnována i dobovému chápání komunikace – a tak by bylo možno pokračovat ještě dlouho. V úplném závěru autorka konstatuje, že trajektorie vyprávění ve sledovaném období směřuje od interpretace k reprezentaci, k „epické emancipaci“: všudypřítomného a mnohomluvného vypravěče střídá „tlumenější pozorovatel“, místo „kazatele-karatele“ nastupuje pozorovatel a analytik; postavy se vyvíjejí směrem ke svěbytným lidským jedincům s jedinečnými problémy, i jejich řeč se uvolňuje od zaměření na minulost a přibližuje se k jednání („řeč postav jako performativ“).

I v závěrečném shrnutí A. Jedličková přikročila ještě k zavedení trojice dosud neužívaných pojmů, které jí pomohly sledovat uvedenou vývojovou linii: stabilizátory, katalyzátory a inhibitory. Za tímto textem ovšem v knize následuje ještě velmi užitečný *Pracovní slovník pojmů diachronní poetiky vyprávění* (autorky Zuzana Fonioková a Alice Jedličková): slovník funguje jako doprovodný nástroj hlavního výkladu a ukazuje, jak se autoři publikace pohybovali mezi běžnými pojmy a pojmoslovnou inovativností, kterou si jejich originální přístupy nezřídka žádaly. Slovníková hesla přinášejí stručný výklad pojmů, který je tam, kde je to možné, doprovázen názornou ukázkou z analyzovaných vyprávění. Pro čtenáře je určitě prospěšné projít si na závěr slovník a znovu si uvědomit, co ho při četbě zaujalo: třeba vymezení textového typu „argument“, u něhož se právem uvádí, že „česká stylistika ani poetika jej neužívá“; nebo to, že k perspektivě časové, prostorové, percepční, kognitivní, ideologické je připojena i „perspektiva jazyková“...

Žánr recenze samozřejmě obnáší i to, že recenzent kromě informací o knize (či jiném díle, události atd.) má vznést připomínky, výhrady, upozornit na nedostatky. Uvědomuji si, že tato recenze je převážně popisná; může to být způsobeno tím, že ji píše badatel s odlišným zaměřením, ale také tím, že publikaci považují za téměř dokonalou (kromě nesporného obsahového a metodologického přínosu i vzorně zpracovanou) a že jí nemám co vytknout. Jednotlivé kapitoly jsou zpracovány promyšleně a v naprostém souladu, mají i obdobné členění – kromě oddílu „Závěry“ obsahují v řadě případů i „sondy“ nebo „intermezza“. Nic tu nechybí: kromě obsáhlé „předmluvy“ i „doslovu“ a pojmového slovníku je zařazen seznam vedlejších výstupů z projektu, obsáhlý seznam pramenů, sekundární literatury i další literatury předmětu,⁴ anglické resumé, jmenný rejstřík a ediční poznámka, svědčící i o pečlivém edičním přístupu (důsledném ověřování citací podle prvních vydání apod.).

Ale možná tu přece jen ještě něco chybí: občas se v knize mihne zmínka o tématech, která se členům týmu během výzkumu vynořila a kterým se už nestačili soustředěně věnovat (např. narativní koherence, srov. Jaluška – Jedličková, 2020; zobrazení myslí postav; nebo veřejné mínění jako svébytná vrstva narativního diskurzu...). Zbývá tedy už jen pogratulovat celému týmu k mimořádně zdařilému výzkumnému i publikačnímu výsledku a popřát jim dostatek sil i inspirace k řešení dalších, ještě čekajících badatelsky atraktivních problémů.

Literatura

- Bílek Petr A., Hrabal Jiří, Kubiček Tomáš, 2013, *Naratologie. Strukturální analýza vyprávění*. Praha: Dauphin.
Fedrová Stanislava, Jedličková Alice, 2016, *Viditelné popisy. Vizualita, sugestivita a intermedialita literární deskripce*. Praha: Akropolis.

⁴ Do „Další literatury předmětu“ byly zařazeny práce lingvistů, např. R. Adama, K. Hausenblase, A. Macurové nebo P. Mareše.

- Hodrová Daniela, 2001, *...na okraji chaosu... Poetika literárního díla 20. století*. Praha: Torst.
Chatman Seymour, 2008, *Příběh a diskurs. Narativní struktura v literatuře a filmu*. Brno: Host.
Jaluška Matouš, Jedličková Alice, 2020, *Hledání koherence. „Česká literatura“* 68, č. 5, s. 627–631.
Jedličková Alice, 2016 (ed.), *O popisu*. Praha: Akropolis.
Koten Jiří, 2013, *Jak se fikce dělá slovy. Pragmatické aspekty vyprávění*. Brno: Host.
Koten Jiří, 2020, *Poetika narativního komentáře. Rétorický vypravěč v české literatuře*. Brno – Praha: Host a Ústav pro českou literaturu AV ČR.